

Кокорев Олексій Вікторович

Свобода слова та діяльності медіа в державах Балтії

УДК 321.7-316.3
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2023-1.15>

Кокорев Олексій Вікторович
доктор політичних наук,
доцент кафедри міжнародних відносин,
суспільних комунікацій та ІТ-права
Державного університету
інтелектуальних технологій і зв'язку
вул. Кузнечна, 1, Одеса, Україна
ORCID: 0000-0001-7391-2498

Актуальність дослідження зумовлена насамперед тим, що країни Балтії зробили величезний шлях у напрямку побудови вільних, демократичних держав, створення реальних можливостей вільно реалізувати право на вільне слово й свободу діяльності медіа, відкрите вираження своїх поглядів, можливість одержувати, передавати інформацію без втручання органів державної влади й незалежно від кордонів. І тому є необхідність аналізувати та імплементувати позитивні результати цих країн з урахуванням, безумовно, національних особливостей нашої країни.

Перед країнами Балтії нині гостро стоять проблеми гарантування незалежності журналістів, протидії дезінформації в онлайн-просторі, особливо на тлі активізації пропагандистських кампаній Російської Федерації.

Головна увага зосереджена на розкритті проблеми належного фінансування незалежних медіа, без якого незалежна високопрофесійна журналістика занепаде. Інститути держави, так і інститути ліберального сегмента громадянського суспільства мають сприяти недопущенню олігархічного контролю за ЗМІ. Якщо незалежність медіа у країнах Балтії продовжить послаблюватися діями радикальних, популістських провладних політичних акторів, то можливості громадян активно та усвідомлено долучатися до політичного процесу знизяться, а європейська демократія ще більше погіршить стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз.

Підкреслюється, що ЄС перебуває на позиції, коли незалежна професійна журналістика та свобода слова є наріжним каменем демократії. Сприяння захисту свободи слова, незалежної журналістики, безпеки журналістів, підтримки журналістських розслідувань та ін. є одним із пріоритетів ЄС; на їх зміцнення в країнах Балтії за останні три десятиліття було спрямовано чимало програм. Досліджуються можливості незалежної професійної журналістики, свободи слова та демократії. Проведене дослідження показало, що після вступу держав Балтії до ЄС реформи в частині відповідності політики з гарантування свободи слова та медіасвободи, сповільнилися і в окремих аспектах навіть очевидний регрес.

Наголошено про деструктивний прихід до влади в останні роки радикальних, популістських акторів політики.

Наявні проблеми медіаграмотності населення і водночас недостатніми є дії державних інститутів щодо її підвищення. Фактично відсутня нормативно-правова база, яка була б справді ефективною у запобіганні та протидії мові ворожнечі в Інтернеті, особливо щодо уразливих соціальних груп; це при тому, що мова ворожнечі наявна і вже становить у країнах Балтії серйозну проблему. Під загрозою знаходиться цифрова безпека; журналістам стало складніше захищати своє спілкування з інформаторами та іншими конфіденційними джерелами.

Ключові слова: демократія, рівності, плюралізм, свобода слова, інформація, ЗМІ, держава.

Вступ. ЄС створювався як об'єднання держав, яке базується на цінностях поваги людської гідності, свободи, демократії, рівності, правової держави, дотримання прав людини, зокрема й різноманітних меншин. Ст. 2 Договору про Європейський Союз (1992) передбачає, що згадані цінності є спільними для держав-учасниць у рамках спільноти, яку неодмінно мають характеризувати плюралізм, недискримінація, терпимість, справедливість, рівність статей тощо. Однак політичні процеси останніх двох десятиліть демонструють, що базові ліберально-демократичні цінності, на яких задекларовано функціонування ЄС, поступово втрачають стійкість, причому не лише в межах ЄС, а й в глобальному масштабі.

Можливість вільно реалізувати право на свободу слова й свободу діяльності медіа є фундаментальними передумовами подальшої еволюції ЄС та його держав-учасниць. Відкрите вираження своїх поглядів, можливість одержувати, передавати інформацію без втручання органів державної

влади й незалежно від кордонів захищаються ст. 10 Європейської конвенції з прав людини [1]. Не випадково, у процесі розширення ЄС наявність гарантій свободи слова, свободи діяльності медіа визначаються одними з найважливіших індикаторів готовності країни-кандидата увійти до ЄС.

Мета статті – розкриття проблеми, яка робить акцент країн Балтії на: 1) програмах максимального убезпечення журналістів та ЗМІ від будь-яких загроз їх незалежності та свободі вираження поглядів; 2) розробці та впровадженні на національному рівні медіаполітики, яка б мінімізувала можливості для політичного втручання в функціонування медіа.

Методи дослідження. При підготовці статті було використано структурно-функціональний, історичний та системний методи, за допомогою яких визначено основні системні проблеми реалізації свободи слова та свободи діяльності медіа в державах Балтії.

Результати. Проблеми свободи слова та свободи діяльності медіа відіграють ключову роль у руйнівному процесі відступу від стандартів ліберальної демократії у напрямку консервативно-націоналістичних цінностей.

Свобода слова та свобода діяльності медіа належать до групи політичних критеріїв, які були обов'язкові до виконання країнами-кандидатами (Копенгагенські критерії), після набуття членства в ЄС окремі «молоді» демократії помітно відступають від взятих на себе зобов'язань. Бачимо увиразнення т. зв. «Копенгагенської дилеми»: суворість Копенгагенських критеріїв в процесі вступу держав-кандидатів до ЄС і подекуди відсутність ефективних інструментів ЄС для забезпечення дотримання верховенства права та інших засадничих принципів після приєднання країн-кандидатів.

Нині ж наявна низка проблем, які становлять екзистенційну загрозу для «молодих» демократій ЄС у частині вільного отримання, поширення інформації. У більшості посттоталітарних держав, які нині входять до ЄС, упродовж останнього десятиліття висхідними є загрози автономії та незалежності медіа. Ці загрози мають різне походження: від політиків та урядовців, котрі вдаються до словесних нападів на журналістів; від радикальних акторів політики; від представників медіа, які дискредитують чесну, прозору журналістику і т. д. У багатьох країнах посттоталітарного простору, які нині входять до ЄС, робляться спроби фактичного «захоплення» ЗМІ, в результаті якого вони потрапляють під прямий або непрямий контроль урядів, олігархів, консервативно-націоналістичних керівних партій чи інших зацікавлених акторів.

Наявні численні приклади тиску на медіа в країнах посттоталітарних теренів Європи [3]. Медіасфера нині як ніколи досі є уразливою до атак ззовні, які посилюються під впливом технічного прогресу (офлайн-атаки доповнюються щораз новими технологіями онлайн-атак). В одних державах цей процес стрімкий і надзвичайно руйнівний (Угорщина, Польща, Словаччина, Чехія, Румунія та ін.), в інших (як-от країни Балтії) – повільний і лише окреслюються контури мінливості медіапейзажу, почали з'являтися проблеми в площині свободи слова та, особливо, свободи діяльності ЗМІ.

Зауважимо, що така руйнівна (з позиції ліберальної демократії) ситуація характерна не лише посттоталітарному простору, а й більшості країн світу [17]. Спостерігається висхідна антимедійна риторика урядів, зростає агресія до журналістів з боку деструктивних неформальних формувань, посилюється тиск на незалежну журналістику з боку провладних журналістів [16], зростають ризики медіапрофесій, посилюється самоцензура журналістів і т. д. – усе це в комплексі істотно погіршує якість демократії у світі загалом [10] та у Балтійських країнах, зокрема.

Після розпаду СРСР медіасистеми усіх держав розвивалися відповідно до ліберальної моделі. Намір вступити до ЄС мотивував державні інститути зміцнювати свободу слова та незалежність медіа. Однак після завершення євроінтеграційних процедур в державах більшою чи меншою мірою почали окреслюватися ознаки стагнації та навіть регресу в площині гарантування та захисту інститутами держави свободи слова та, особливо, свободи діяльності медіа.

Естонія входить до тієї групи держав, де якість демократії наразі достатньо висока, однак намітилася стагнація в подальшому прогресі демократичних перетворень, а в окремих сферах уже зафіксований регрес. Хоч очевидні деструктивні зміни не є стрімкими, однак вони є предметом занепокоєння демократичної спільноти, позаяк донедавна саме Естонія була послідовним лідером демократичних перетворень на посттоталітарних теренах Європи. Проблеми свободи слова та свободи діяльності медіа відіграють ключову роль у руйнівному процесі відступу від стандартів ліберальної демократії у напрямку консервативно-націоналістичних цінностей.

Естонія закріпила гарантії свободи слова та свободи діяльності медіа у статтях 44–46 Конституції Естонської Республіки та ратифікувала засадничі міжнародні правозахисні акти. Політика цієї держави щодо функціонування ЗМІ з формальної точки зору відповідна медіаполітиці ЄС. Усі роки незалежності Естонія перебувала на стійких позиціях, що свобода слова та вільні медіа – неодмінні умови поступу демократичного соціуму. Водночас на шляху реалізації свободи слова, вільного вираження думок, свободи діяльності медіа в Естонії віднедавна виникли певні перепони. Найбільш очевидною з них, на нашу думку, є політичний курс правлячих консервативно-націоналістичних суб'єктів політики – Консервативної народної партії Естонії (EKRE) та партії «Вітчизна» (Isamaa). До цього новітнього чинника додається вже традиційний зовнішній чинник російської пропаганди, протидія якій теж проявляється в обмеженнях діяльності медіа.

До завершення парламентської виборчої кампанії у березні 2019 року інститути держави та інші актори естонської політики не вдавалися до застосування щодо медіа важелів недемократичного тиску. Однак результати виборів, коли ультраправа партія EKRE майже втричі збільшила своє представництво в Рійгікогу, змінили ситуацію. Саме з моменту включення партії EKRE до складу коаліційного уряду Естонії посилюється наступальна риторика влади щодо національних медіа. Невдовзі після оголошення результатів цих виборів, заступник голови EKRE М. Хельме (Martin Helme) звинуватив громадську

теле-, радіомовну компанію ERR у безпідставній критиці партії EKRE та клопотався про покарання «упереджених» журналістів [7]. Такі дії можна позиціювати як прояв тиску на «четверту владу» Естонії. Європейська федерація журналістів (EFJ) озвучила занепокоєння «висхідним тиском на свободу преси та незалежних, критичних журналістів та журналістики в Естонії» [4]. Ця заява спричинена саме активним тиском EKRE на естонські незалежні медіа.

Відтак, уже не один рік в Естонії спостерігається тиск на журналістів з боку провладних консервативно-націоналістичних сил і пов'язаних із ними власників медіа, зростає небезпека самоцензури журналістів. Це, в комплексі з низкою інших наявних дефектів демократії, становить загрозу праву громадян на отримання вірогідної інформації.

Така ситуація позначилася на позиціях Естонії в Індексі свободи преси 2022 року, який визначає НУО «Репортери без кордонів» (RSF). У порівнянні з 2021 роком Естонія погіршила свої показники на три позиції (змістилася з 11-го на 14-е місце). Такий спад, найперше, спричинений тиском лідерів EKRE на журналістів.

Схожі проблеми, і навіть у ще вираженіших формах, є характерні для Латвії. Тут за роки членства в ЄС намітилася низка деструктивних тенденцій. Найперше, відзначимо спад політичного плюралізму в медіапросторі, що зумовлене культурними та інституційними чинниками. Редактори передусім місцевих видань проявляють мінімальну демократію та не розвивають зворотний зв'язок з громадянами; натомість застосовується модель спілкування «зверху вниз», у межах якої громадськість трактується як пасивний споживач інформації [13, с. 197]. Знижується попит на аналітичну журналістику; помітно, що зміст новин і стиль дебатів у медіа почитає визначатися комерційними інтересами [15, с. 94]. Це, безумовно, є перешкодою для отримання громадянами якісної, об'єктивної інформації.

Очевидним є процес поглиблення комерціалізації латвійських (а також й інших країн Балтії) медіа, що у результаті зумовлює їх поступову відмову від тих функцій медіа, які перешкоджають досягнути бізнес-успіху; зменшується їх вмотивованість виконувати соціальні та культурні завдання, а натомість посилюється зорієнтованість на побутові й розважальні інтереси аудиторії на шкоду суспільно значущій тематиці. Ринкова поведінка медіа має своїм наслідком зниження уваги до суспільно значущої інформації, а відтак – знижується авторитет медіа як соціального інституту. Власне дослідники відзначають високий рівень концентрації медіаринку в Латвії в усіх сегментах медіа, найперше – в середовищі онлайн-медіа [6]. Ринок медіа характеризує олігополістична конкуренція

[14]. Концентрація медіавласності, вплив власника на редакційний контент увиразнює основні проблеми медіаринку Латвії; тут погіршується рівень політичної незалежності медіа [12, с. 4].

Різноманітність медіаландшафту Латвії зменшується, що надалі може руйнівно вплинути на свободу слова та свободу медіа в цій країні. Прикладом цього процесу є закриття з ініціативи нових власників (медіагрупа All Media Baltic) офісу найстарішого комерційного телеканалу LNT (Latvijas Neatkarīgā Televīzija). Рішення про об'єднання LNT з телеканалом TV3 (утворено новий телеканал TV3 Life), а відтак – звільнити близько 30 працівників, викликало критику в суспільстві. Латвійська асоціація журналістів назвала це найгіршим рішенням щодо ЗМІ за останнє десятиліття [12].

Останніми роками зростають спроби зацікавлених акторів отримати політичний контроль над медіа Латвії. Фіксуються випадки різноманітних форм тиску на журналістів з боку політичних акторів. Такий тиск зростає передусім напередодні виборів. Водночас у випадку судових позовів між медіа та політичними акторами, у більшості випадків латвійські суди ухвалюють рішення на користь журналістів. Фізичний тиск щодо латвійських журналістів фіксується нечасто. Передусім, фігурує інцидент 2012 року щодо Л. Якобсона (Leonids Jakobsons), власника новинарного вебсайту kompromat.lv [8], якому було завдано тілесних ушкоджень. Скоєння цього злочину пов'язують з його журналістськими розслідуваннями. Відзначимо, що невдовзі (2013 р.) щодо Л. Якобсона було порушено кримінальну справу, спричинену публікацією журналістського розслідування про можливі зв'язки тогочасного мера Риги Н. Ушакова з російськими спецслужбами. Звинувачення журналіста стосувалися порушення конфіденційності кореспонденції та інформації, що передається телекомунікаційними мережами. Втім, справа Л. Якобсона була об'єктивно розглянута судом і звинувачення були зняті [5].

Переходимо до аналізу кейсу Литви. Формально правовий клімат функціонування ЗМІ тут є сприятливим: основні права на свободу вираження поглядів та право на інформацію зберігаються та захищаються; регулятивні органи функціонують незалежно та професійно і т. д. Однак, попри юридичні гарантії свободи слова та свободи медіа, журналістська спільнота зазнає тиску, який визначається конкретними контекстуальними особливостями. Деякі з них характеризуються як стандартні (наприклад, економічна нестабільність, слабкість ринку тощо), тоді як інші (наприклад, відсутність довіри населення та необхідність постійно оновлювати свої навички) є новітніми викликами. Хоча загальне середовище для практики журналістики в Литві може здатися, що заслуговує схвальних оцінок, однак це буде вірогідно лише з низкою застережень.

Висновки. Медіасектор у Балтії є одним із тих сегментів, який функціонує в умовах постійного тиску для змін та реструктуризації. Складається враження, що хоча уряди часто заявляють про поцінування демократичних цінностей, однак на практиці вони приймають амбівалентні рішення, які стримують їх практичне впровадження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. *European Convention on Human Rights*. URL: https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_ENG.pdf.
2. *Baltic countries: Misusing EU sanctions to ban Russian TV channels is not a legitimate tool for promoting reliable information*. URL: <https://rsf.org/en/news/baltic-countries-misusing-eu-sanctions-ban-russian-tv-channels-not-legitimate-tool-promoting>.
3. Dragomir M. Control the Money, Control the Media: How Government Uses Funding to Keep Media in Line. *Journalism*. 2018. № 19 (8). P. 1131-1148.
4. *EFJ General Meeting (GM) Tallinn, Estonia 9-10 May 2019*. URL: <https://europeanjournalists.org/wp-content/uploads/2019/05/EN-Motions-on-EFJ-activities-1.pdf>.
5. *Jakobsons is cleared of all charges in criminal case about Ushakov's e-mail correspondence*. URL: <https://bnn-news.com/jakobsons-is-cleared-of-all-charges-in-criminal-case-about-ushakov-s-e-mail-correspondence-151485>.
6. Jastramskis D., Rožukalne A., Jõesaar A. Media Concentration in the Baltic States (2000–2014). *Informācijas moksli*. 2017. № 77. P. 26-48.
7. Koorits, V. (2019). *Martin Helme nõuab ERR-ilt EKRE suhtes kriitiliste ajakirjanike karistamist ja eetrist mahavõtmist*. URL: <https://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesi/martin-helme-nouab-err-ilt-ekre-suhtes-kriitiliste-ajakirjanike-karistamist-ja-eetrist-mahavotmist?id=85741493>.
8. *Latvian journalist assaulted in Riga*. URL: <https://cpj.org/2012/03/latvian-journalist-assaulted-in-riga/>
9. *Latvijas Žurnālistu asociācijas paziņojums par TV kanāla LNT slēgšanu*. URL: <http://www.latvijaszurnalisti.lv/valdes-lemumi/2019/11/08/latvijas-zurnalistu-asociacijas-pazinojums-par-tv-kanala-lnt-slegsanu/>.
10. Nielsen R., Gorwa R., de Cock Buning N. *What can be Done? Digital Media Policy Options for Europe (and Beyond)*. Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism, 2019.
11. *Postimehe peatoimetaja Peeter Helme lahkus ametist*. URL: <https://www.err.ee/998627/postimehe-peatoimetaja-peeter-helme-lahkus-ametist>.
12. Rožukalne A. *Monitoring Media Pluralism in Europe: Application of the Media Pluralism Monitor 2017 in the European Union, FYROM, Serbia & Turkey. Country Report: Latvia*. Firenze: The Centre for Media Pluralism and Media Freedom, 2018.
13. Rožukalne A. Undermining Media Pluralism: Impact of Free Municipal Gazettes on Media Market. In S. Kruk (ed.), *Pluralism Anxiety. Acting Socially in Latvia*. Rīga: Rīga Stradiņš University, 2018, pp. 187-199.
14. Rožukalne A. *Monitoring Media Pluralism in the Digital Era: Application of the Media Pluralism Monitor in the European Union, Albania and Turkey in the years 2018-2019. Country report: Latvia*. Firenze: The Centre for Media Pluralism and Media Freedom, 2020.
15. Rožukalne A. Journalism quality in Latvia: looking for new values in the middle of chaos. *Media Transformations*. 2012. № 6. P. 92-107.
16. Selva M. *Fighting Words: Journalism Under Assault in Central and Eastern Europe*. Oxford: Reuters Institute for the Study of Journalism at the University of Oxford, 2020.
17. Sulzberger A. G. The Growing Threat to Journalists Around the World. *The New York Times*. 2019. 23 Sept.

Freedom of speech and mass media activities in Baltic States

Kokoriev Oleksii Viktorovych

Doctor of Political Science,
Associate Professor at the Department
of International Relations,
Public Communications and IT Law
State University of Intellectual
Technologies and Communications
Kuznechna str., 1, Odesa, Ukraine
ORCID: 0000-0001-7391-2498

The study is relevant primarily because of the unrestricted ability to exercise the right to freedom of speech and freedom of the media. Free expression of the opinions, the ability to receive and transmit the information without interference from public authorities and regardless of the borders.

The Baltic States are currently facing an incisive problems to guarantee the independence of journalists and countering disinformation in the online space, especially against the background of intensified propaganda campaigns of the Russian Federation.

The purpose of the article is to reveal the problem of proper financing of independent media, which independent and highly professional journalism would decline without. The institutions of the state and the institutions of the liberal segment of civil society should help to prevent oligarchic control over the media. If the independence of the media in the Baltic States continues to be weakened by the actions of radical, populist pro-government political actors, the ability of citizens to be engaged actively and consciously in the political process will decrease, and European democracy will further deteriorate in its resilience to internal and external threats.

The EU takes the position that independent professional journalism and freedom of speech are the cornerstones of democracy. Promoting the protection of freedom of speech, independent journalism, journalists' safety, support for investigative journalism, etc. is one of the EU's priorities; many programs have been aimed at strengthening them in the Baltic States over the past three decades. The study examines the possibilities of independent professional journalism, freedom of speech and democracy. The study showed that after the Baltic states joined the EU, the reforms in terms of policy compliance to guarantee freedom of speech and media freedom have slowed down and in some aspects even regressed.

It was emphasised the destructive advent of radical, populist political actors in recent years. There are problems with media literacy of the population and at the same time the actions of state institutions to improve it are insufficient. There is virtually no regulatory framework that would be truly effective in preventing and countering hate speech on the Internet, especially against vulnerable social groups; this is despite the fact that hate speech exists and is already a serious problem in the Baltic States. Digital security is at risk; it has become more difficult for journalists to protect their communication with informants and other confidential sources.

Key words: democracy, equality, pluralism, freedom of speech, information, mass media, state.